

fl. 5,95

Jaargang 9

STIELZ

Nummer 3

TIJDSCHRIFT OVER DE GESCHIEDENIS VAN DE LEIDSE INDUSTRIE

1998-3

UITGAVE VAN DE STICHTING INDUSTRIEEL
ERFGOED LEIDEN

Stadsdebat over meelfabriek

Badhuis Krantz nader bekeken

Vuilverbranding verdwenen

Waar gaf Sijthoff zich voor uit?

COLOFON

Stielz Jaargang 9 (1998) Nummer 3
ISSN 0928-9437

Stielz (Stielzaken) is een uitgave van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (Stiel). Stiel ijvert voor opsporing en behoud van monumenten van bedrijf en techniek in Leiden en omgeving. De stichting verstaat onder monumenten niet alleen oude fabrieken, maar ook winkels, pakhuizen, bruggen, stations en nutsbedrijven. Verder onderzoekt en beschrijft Stiel de geschiedenis van Leiden als vooraanstaande industriestad.

Secretariaatsadres: Hogewoerd 125 2311 HK Leiden, tel. 071 - 5125877. Een jaarabonnement op Stielz kost minimaal fl. 20,- voor vier nummers. Het verschuldigde bedrag kan worden overgemaakt op bankrekening 33.55.36.018 of girorekening 10.39.391. Donateurs van Stiel ontvangen het blad gratis. Nieuwe donateurs kunnen zich voor minimaal fl. 27,50 per jaar aanmelden bij het secretariaat. Losse nummers fl. 5,95.

Redactie

Eric Jan Weterings, Palestrinastraat 13-hs, 1071 LC Amsterdam, tel. 020 - 6648296
E-mail Stielz: sooph@wxs.nl

Vormgeving: Sophie Verburgh
Distributie: K. Ravensbergen, Snippenhoek 4 2317 WX Leiden, tel. 071 - 5212605
Druk binnenwerk: Drukkerij Brero, Leiden
Druk omslag: Albani Drukkers bv, Den Haag
Omslagontwerp: Donna Smith

Bestuur Stichting Industrieel Erfgoed Leiden

Ing. H.J. Budel, Buizerderf 25, 2251 MS Voorschoten, tel. 071 - 5619659 (voorzitter).
J.J. Gijsman, Hogewoerd 125, 2311 HK Leiden, tel. 071 - 5125877 (secretaris)
G. Barentsen, Maastrichtsestraat 88, 2587 XH Den Haag, tel. 070 - 3553729 (penningmeester)
Drs. E. van Beijnen-Wentink, W. Burgers, Dr. T. Dijks, Mr. D.E. Krantz, E. Smidt-Adank, Drs. H.D. Tjalsma.

Stiel-vertegenwoordigers

Ing. H.J. Budel in het bestuur van de Stichting Levend Ambacht Leiden.
Dr. T. Dijks in de correspondenten-vergadering van de Vereniging Oud Leiden en in het bestuur van de Federatie Industrieel Erfgoed Nederland.
J.J. Gijsman in het bestuur van Stichting Molen de Heesterboom en in het Comité Open Monumentendag Leiden.

Medewerkers aan dit nummer

Niek Bavelaar werkt bij de Rijksuniversiteit Leiden. Hij is 'huisfotograaf' van Stiel. (Tel. 071-5149863)
Ton van Brussel is adjunct-hoofdredacteur van het Leidsch Dagblad.
Elizabeth van Beijnen is docente tekenen en kunstgeschiedenis.
Henk Budel is organisatie-adviseur in ruste en voorzitter van Stiel.
Wibo Burgers is journalist publicist en voormalig adjunct-hoofdredacteur van het Algemeen Nederlands Persbureau (ANP).
Joop Gijsman was ondernemer in Leiden. Hij is secretaris van Stiel.
M.J.A. de Koster was wetenschappelijk hoofdmedewerker culturele antropologie aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam.
Raymond Peil is jurist. Hij werkt als journalist bij de Geassocieerde Persdiensten (GPD).
Eric Jan Weterings is historicus. Hij is werkzaam als financieel-economisch journalist bij het ANP.

Foto omslag: Een blik in het (inmiddels onttakelde) interieur van Meelfabriek De Sleutels aan de Oosterkerkstraat. In de komende maanden wordt een 'stadsdebat' gehouden over de toekomst van dit industrieel-archeologische complex. Foto: Niek Bavelaar

REDACTIONEEL

Alweer de meelfabriek. In de afgelopen jaren is vrijwel geen nummer van Stielz verschenen, waarin dit bedreigde industrieelcomplex niet vele kolommen vulde. Op het gevaar af lezers meelfabriekmoe te maken, is ook in deze editie weer een aantal bijdragen over De Sleutels opgenomen. De komende maanden lijken beslissend voor het - al dan niet gedeeltelijke - behoud van de kolos aan de Oosterkerkstraat, want op instigatie van B en W barst binnenkort een 'stadsdebat' los. De status van die volksraadpleging lijkt betrekkelijk, omdat de Leidse bestuurders bij voorbaat hebben laten weten zich niet aan de uitkomst gebonden te achten. Voorlopig winstpunt lijkt in elk geval dat dankzij Stiel en andere pressiegroepen de discussie niet beperkt blijft tot de vraag 'mooi of lelijk'.

Gastschrijver is dit nummer Ton van Brussel. De adjunct-hoofdredacteur van het Leidsch Dagblad buigt zich over de rol van pressiegroepen in het publieke debat.

Over mooi of lelijk gesproken: er zijn maar weinig mensen die enige esthetische waarde toedichten aan de recentelijk afgebroken Leidse vuilverbranding langs de spoorlijn. Raymond Peil vraagt zich af of de sloop van deze betonnen reus wel zo vanzelfsprekend was, want weer verdween zonder veel discussie een industrieel-archeologisch interessant complex.

Gelukkig is dit nummer niet louter gevuld met klag en jammer. Aan de Oude Singel is het 'Volksbadhuis' van de voormalige lakenfabriek van Krantz bewaard gebleven. Henk Budel dook de archieven in en vond een aantal verrassende wetenswaardigheden.

Sinds vorig jaar beperkt Stiel haar activiteiten niet langer tot Leiden. Ook in de Rijnstreek en in de Duin- en Bollenstreek speuren vigilante veldwerkers naar bedreigde complexen van industrie en nijverheid. Wibo Burgers bespreekt een boek over bollenschuren en doet kond van Stiels inspanningen een bedreigde dakpannenfabriek in Hazerswoude te behouden.

Geen koe zo bont of er zit wel een vlekje aan, zo luidt het spreekwoord. Helaas is dat ook van toepassing op dit prachtblad. Het eerder dit jaar verschenen artikel over uitgever Sijthoff behoeft enige correcties en aanvullingen. Verder staat achter in deze Stielz de nieuwe rubriek 'verbeteringen'. Overigens is het de bedoeling dat deze eenmalig blijft.

Eric Jan Weterings

INHOUD

Onmogelijk?	3
Het Volksbadhuis	4
Gastkolommen	7
Meelfabriek: stadsdebat; rapport Rappange;	8
notitie gemeenteraad	9
Misverstanden over A.W. Sijthoff rechtgezet	12
Leidse vuilverbranding	14
Monument: Textielabriek Clos & Leembruggen	16
Boekbespreking: bollenschuren	17
Dakpannenfabriek 'Nieuw Werklust' of de HSL?	18
StielZaken	20

ONMOGELIJK ?

Loopt Leiden achter op het gebied van herbestemming van industriële gebouwen? Tot voor een jaar of tien eigenlijk niet. Hartevelt aan de Langegracht, het Klaverblad aan de Korevaarstraat en het Van Wijkcomplex aan de Hogewoerd zijn voorbeelden van fabrieksgebouwen die van de Leidse bestuurders mochten blijven staan en een nuttige bestemming kregen. Maar dat veranderde. De historisch belangrijke Parmentierfabriek aan de Lammermarkt ging tegen de vlakte en met de meelfabriek dreigt anno 1998 hetzelfde te gebeuren.

Het moet wel gezegd worden dat de meelfabriek niet past in het rijtje van Hartevelt, het Klaverblad en Van Wijk. Die gebouwen zijn van dezelfde grootte als andere huizen in de binnenstad. Dat is de meelfabriek niet. Volgens de traditionele stedenbouwkundige opvattingen was die fabriek daarom een 'onmogelijk gebouw'.

In de wereld om ons heen zijn inmiddels de ideeën veranderd over wat een onmogelijk gebouw is. In Antwerpen, Barcelona, Boston en Londen gingen de mastodonten van het havenfront, zoals silo's en pakhuizen, een tweede leven lijden. In Rotterdam groeide rond de Kop van Zuid een fascinerend stedelijk landschap met historische bedrijfsgebouwen als het Vrij Entrepot en het bekende Hotel New York als hoogtepunten. Rond het IJ in Amsterdam veranderen oude, en vaak vensterloze, graansilo's en havengebouwen in aantrekkelijke woon- en werkplaatsen.

Natuurlijk, Leiden mist een havenfront, maar dat geldt ook voor de steden in het Ruhrgebied en daar worden vanaf 1988 tientallen zeer grootschalige industrie- en mijnbouwcomplexen grondig opgeknapt. Ze gaan, ingepast in nieuwe

stedelijke gebieden, verder als woongebouwen, musea en scholen.

Een heel treffend voorbeeld uit eigen land is dat van de Witte Dame in Eindhoven, een Philipsgebouw dat qua volume en structuur, stedenbouwkundige aanwezigheid midden in het centrum en vooral wat betreft vermeende lelijkheid perfect met de meelfabriek is te vergelijken. Architect Bert Dirrix vormde het gebouw om tot een multifunctioneel geheel waar informaticabedrijven gevestigd zijn naast industrieel ontwerpers, kunstenaars, galeries, een boekhandel en een woontoren. Een sieraad voor de binnenstad, aldus trotse Eindhovense bestuurders in 1998.

Het lijkt alsof de Leidse beleidsmakers van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening zich voor al deze ontwikkelingen in de laatste tien jaren hebben afgesloten. Dat is jammer, maar nu komt er een publiek debat, dat goed voorbereid lijkt te worden met een tentoonstelling en een presentatie - met maquettes - van de mogelijke bestemmingen van het meelfabriekterrein. Hierbij zouden echter ook heel goed voorbeelden kunnen worden getoond van elders al gerealiseerde herbestemming van 'onmogelijke gebouwen', ongeacht of het om al of niet geslaagde projecten gaat. Dit zou een goed beeld kunnen geven van de perspectieven van dit soort projecten in de praktijk. Als de presentatie echter alleen gaat over de meelfabriek, en daar ziet het naar uit, dan kunnen deelnemers aan het debat niet alle alternatieven overwegen. En dat levert dan geen vrije keuzemogelijkheid op.

Henk Budel

Kort voor het ter perse gaan van dit nummer overleed op 25 september 1998 plotseling Mr. D.E. (Daan) Krantz op 80-jarige leeftijd. De rol die hij jarenlang speelde bij het behoud van de Leidse binnenstad tegen sloopgrage bestuurders is nauwelijks te overschatten - al was hij zelf de eerste om te zeggen dat hij het heus niet allemaal alleen heeft gedaan. Daan Krantz was de stuwende kracht achter tal van behoudsorganisaties, zoals Diogenes, Stiel, de Stichting Levend Ambacht Leiden en de Stichting tot Behoud van het Militair Invalidenhuis. De Stichting Industrieel Erfgoed Leiden verliest in hem een integere bestuurder, die voor velen een inspirerende vriend was. In het volgende nummer zal Stielz uitgebreid stilstaan bij het overlijden van Daan Krantz.

Hergebruik van energie, honderd jaar geleden

HET VOLKSBADHUIS

'J.J. Krantz en zoon' was gedurende anderhalve eeuw een van de grootste Leidse textiel fabrieken. Het familiebedrijf zorgde goed voor zijn werknemers. Aan het einde van de vorige eeuw strekte die zorg zich zelfs uit tot de persoonlijke hygiëne van de arbeiders. Toch was het niet louter altruïsme wat de firmanten dreef tot de opening van een Volksbadhuis. De directeur nam 'sochtends vroeg als eerste een warm bad en bespaarde bovendien op de energierekening, zo blijkt uit een speurtocht door de archieven.

De Leidse lakenfabriek 'J.J. Krantz en zoon' was in alle opzichten een familiebedrijf: vanaf de oprichting in 1809 tot 1951 gaven de Krantzen zelf leiding aan het bedrijf en ze verschaften bovendien zelf het bedrijfskapitaal. Met hun arbeiders gingen de heren Krantz vaderlijk en bevoogdend om. Zij voelden zich verantwoordelijk voor hun personeel: "Bij Krantz is het één grote familie", kreeg een sollicitant in de jaren dertig te horen. Krantz begon eerder dan andere bedrijven met kerstpakketten en de directie probeerde de spaarzin van de arbeiders te stimuleren door ze een gesubsidieerd spaarbankboekje te schenken. C.H. Krantz, die in 1877 aan het bewind kwam, was geen uitzondering. Hij trok zich in het bijzonder de zorg aan voor de hygiëne van zijn arbeiders. Op 1 augustus 1895 opende deze Krantz een Volksbadhuis aan de Oude Singel. Het badhuis lag op weinig passen van de fabriekspoort en was in de eerste plaats bedoeld voor het eigen personeel. Mensen uit de werkmansstand betaalden 6 centen per bad en 'burgers en burgeressen' 10 centen.

In 1900, toen het bad vijf jaar bestond, schreef dr. A.H. Pareau, chemisch directeur van Krantz, een brochure over het Volksbad. Hij constateerde: 'het hoofddoel bij de oprichting is geweest: voor de werklieden en hunne gezinnen hier ter stede een aan alle billijke eischen voldoende inrichting te maken tot het nemen van een verfrisschend bad, waardoor in 't algemeen de zucht tot reinheid aangewakkerd, hunne gezondheid gebaat en hunnen levenslust verhoogd zouden worden. Altemaal gevolgen die niet alleen hen zelve een hoog nut konden afwerpen, maar ook tot den bloei van Leiden's fabrieken zouden meewerken.' De vaderlijke zorg van Krantz voor zijn personeel ging dus hand in hand met het ondernemingsbelang.

Gebruikersgemak

Vaderlijke zorg voorkwam ook luxe neigingen. Pareau schreef over het interieur van het Volksbadhuis: 'Glas, ijzer en steen zijn de enige grondstoffen die men aanschouwt.' Luxe mocht dan ontbreken, er was wel nagedacht over gebruikersgemak. Het Leidsch Dagblad deed een soort consumentenbondachtig onderzoek en schreef op 5 augustus 1902: 'De geheele inrichting munt in menig opzicht uit boven inrichtingen van dien aard in andere plaatsen. Zoo

vonden we elders ons beperkt in de hoeveelheid badwater, hier kan ieder nemen zooveel hij meent nodig te hebben. Op een andere plaats staat de aanvoer van koud en warm water niet onder eigen bereik, wat ook hier wel het geval is.' De bevoogding door de fabrikant reikte dus in elk geval niet tot in het stortbad.

Het Leidsch Dagblad daarentegen schreef: 'Mogen wij onzen lezers, voor wie de gang naar het Badhuis aan den Ouden Singel nog geen vaste gewoonte geworden is, beleefd verzoeken in de gewoonlijk zoo warme Augustusmaand er de proef mee te nemen en onze lezeressen tevens?' Was het Volksbadhuis een succes? Pareau meende van niet. Hij liet zien dat in 1900, vijf jaar na de opening 'lieden uit de werkende stand' 30 procent minder baadden dan in het openingsjaar. Dat het totaal aantal baders, rond de 44.000 per jaar, op peil bleef, was te danken aan soldaten van het garnizoen en leerlingen van de zeevaartschool. 'Gaet het zo voort, dan kan na een tiental jaren het badhuis gesloten worden wegens gebrek aan deelneming van hen of haar, voor wie het in de eerste plaats is opgericht.' Zo'n vaart liep het niet onmiddellijk, maar twintig jaar later, in 1920, was er sprake van een 'voortdurende teruggang' van het aantal baden. Dit ondanks het feit dat het eigen personeel, inclusief huisgenoten, nu geheel gratis terecht kon en dat anderen uit de werkmansstand voor 10 centen konden baden, met handdoek en zeep!

Het streven naar een goede volkshygiëne had toen inmiddels wel flink veld gewonnen. Overal kwamen openbare badhuizen tot stand: geheel voor rekening van de overheid of met financiële steun van die overheid. C.H. Krantz, stichter van het eerste Leidse Volksbadhuis, verzette zich tegen die ontwikkeling. In een ingezonden stuk in 'Ons Bad', orgaan van de Nederlandsche Vereeniging voor Volks- en Schoolbaden van april 1920, schreef hij dat een veelbelovende oplossing van het probleem van de 'volksreiniging' bestond uit navolging van zijn systeem: '... aansluiting ener eenvoudige doch zindelijke badinrichting aan bestaande, zuinig beheerde fabrieken.' Wat Krantz bedoelde, was dat aansluiting bij een bestaande fabriek een eigen warmwaterinstallatie voor het badhuis overbodig maakte en dat de fabriek dan een goede bestemming vond voor zijn afgewerkte stoom. Een idee voor hergebruik van energie, waar de tijd toen nog niet rijp voor was.

Hoe hij op het idee is gekomen, kan gedeeltelijk wel gereconstrueerd worden. Van Krantz is bekend dat hij eiste, dat de stoomketel in de fabriek elke ochtend om zes uur werd opgestookt, zodat hij in zijn aan de fabriek grenzende woning, Oude singel 118, een bad kon nemen. Via een warmtewisselaar bracht de stoom het badwater van de matineuze fabrikant op temperatuur. Welnu, warm water uit deze, of uit een grotere warmtewisselaar is vanaf 1895 ook voor het Volksbadhuis beschikbaar gesteld. Dat verklaart ook de, volgens het Leidsch Dagblad uit 1902,

onbeperkte beschikbaarheid van warm water in het badhuis. Leiden volgde in elk geval niet het door Krantz sterk aanbevolen systeem. Nog in 1920 besloot de gemeente tot stichting van een op zichzelf staand volksbadhuis met schoolbad aan de Van der Werffstraat.

De socialistische woningbouwvereniging 'De Eendracht', die in die tijd ook een op zichzelf staand badhuis wilde, kreeg royale steun van de gemeente. De woningbouwvereniging kon de grond tegen een billijke prijs kopen en de gemeente beloofde een flinke bijdrage in het geraamde jaarlijkse tekort. In 1925 sloot het Volksbadhuis van Krantz.

Het Volksbadhuis op de Oude Singel 102 is nu één van de laatste tastbare herinneringen aan lakenfabriek J.J. Krantz en zoon. Aan de buitenkant oogt het gebouwtje niet als een

badhuis. De garenbol in het versierde vlak van de geveltop verwijst naar de professie van stichter Krantz.

Overigens is, in tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, het huidige 'Volksbadhuis' niet het in 1895 gestichte, eerste badhuis op die plek. Pareau zegt namelijk dat, al spoedig na de opening, een tweede, uitsluitend voor mannen bestemd badhuis is gebouwd. Een vergelijking met een foto van omstreeks 1900 leert dat het huidige nummer 102 het tweede, dus na 1895 verzeen badhuis is.

Oude Singel 102 is inmiddels herbestemd als woonhuis. Aan de gevel veranderde niets. De bewoner beschikt over een ruime badkamer, zij het met een warmtebron van aardgas via de eigen meter.

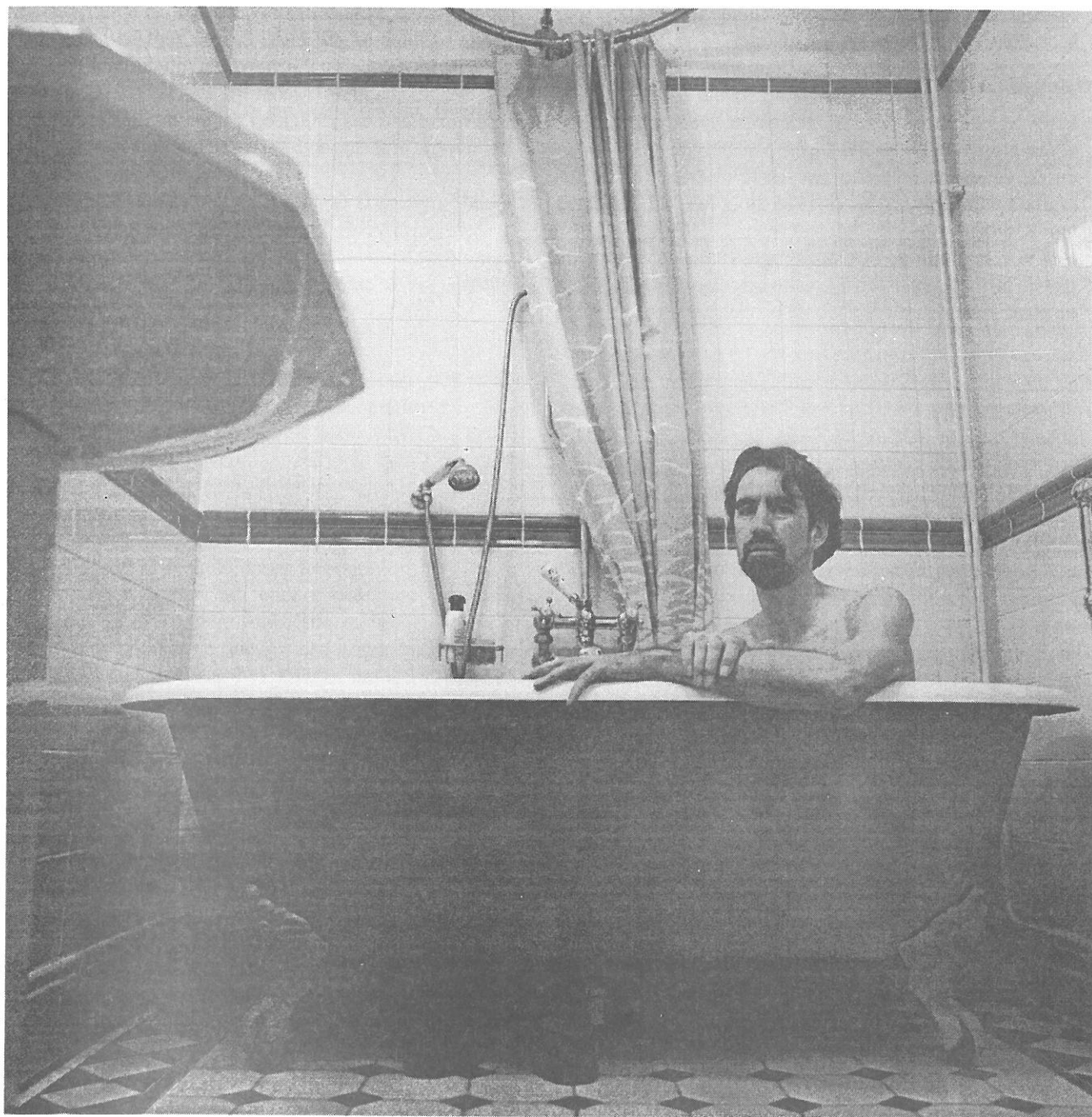
Henk Budel

Het Volksbadhuis aan de Oude Singel 102 (links) rond de eeuwwisseling.

Foto: Bureau Monumentenzorg Gemeente Leiden

Mare, het blad van de Leidse universiteit, besteede eerder dit jaar aandacht aan het voormalige volksbadhuis. Bewoner (en Stiel-donateur) Gerard Barendse verklaarde waarom hij het pand in 1989 kocht: "Het was heel vervallen en de letters op de - nu weer witte - lijst waren eigenlijk niet meer leesbaar, omdat ze met cement waren dichtgesmeerd. Maar toen zag ik het ineens: Volksbadhuis. En daarom heb ik het gekocht. Ik val op huizen met een bijzondere geschiedenis, en vooral op oude fabrieksgebouwen. Dat ik die letters nog maar net kon lezen was eigenlijk de grootste charme. Ik heb zelfs nog even overwogen om de lijst niet mooi te laten opschilderen. Bang dat het dan te gelikt zou worden."

"Het is het enige in het rijtje hier dat geen monument is. Geen gemeentelijk en geen rijksmonument. De rest heeft nog van die zeventiende-eeuwse daklijsten. Maar als er 's zomers een rondvaartboot door de grachten vaart, wordt er altijd wel op dit huis gewezen."

"De badkamer klopt niet helemaal, het is een mengeling van Art Deco en Victoriaans. Er heeft wel eens iemand, handdoekje onder de arm, aangebeld met de vraag: 'Is het badhuis al open?', maar die heb ik toch maar niet binnen gelaten. Anders staat hij er volgende week wéér."

Foto Marc de Haan

Gastkolommen

BUREAUCRATEN MET PLEINVREES

De Stichting Industrieel Erfgoed Leiden weet regelmatig de regionale pers te halen met haar activiteiten. Wapperen met spandoeken is niet de stijl van Stiel, maar hoe zinnig zijn al die discussiestukken en andere verhandelingen waar de stichting de media mee bestookt? Ton van Brussel, adjunct-hoofdredacteur van het Leidsch Dagblad, houdt Stiel een spiegel voor.

Nederland mag de naam hebben dat alles hier veel later gebeurt, in Engeland gebeuren sommige dingen helemaal niet. Begin van de maand was ik voor het eerst sinds 22 jaar in Londen en daar bleek opvallend weinig veranderd. Zo stond op zaterdagmorgen een groep vrouwen in het perkje tegenover de parlamentsgebouwen met een spandoek met de tekst: De eerste zes maanden van het jaar vielen er 385 doden in het verkeer in de binnenstad.

Ik herinnerde me de scène van voorgaande bezoeken en vroeg me af wat het effect is van deze vorm van actie voeren. De vrouwen zelf geloofden er heilig in: We staan op een van de drukste plekken van de stad. Iedereen ziet ons en daar gaat het om. Nee, we krijgen zelden publiciteit. Wij zijn geen nieuws meer, maar dat maakt ons niet uit.

Als Nederlander en zeker als Nederlandse journalist kijk je er wat ongelovig naar. Natuurlijk is het heel goed mogelijk dat het dodental nog hoger zou zijn als die actiegroep niet al tientallen jaren in dat perkje had gestaan. Toch kun je je slecht voorstellen dat de regelmatige aanwezigheid van drie vrouwen en een spandoek de werkelijkheid kan beïnvloeden. Hoe dan ook, het is een vorm van actie voeren die bij ons volkomen in onbruik is geraakt.

De moderne actievoerder is een bureaucraat met pleinvrees. Hij volgt de verantwoordelijke bestuurders weliswaar op de voet en zegt ze regelmatig de wacht aan, maar hij schildert geen spandoeken, stencilt geen pamfletten en organiseert geen demonstraties. Hij

werkt van huis of kantoor uit, opent een gironummer, zoekt sponsors, geeft een blad uit en stuurt logboeken van zijn activiteiten naar de pers. De moderne actievoerder is verslaafd aan publiciteit en het omgekeerde is ook waar: de pers is verslaafd aan actievoerders. Want niet alleen actievoerders zijn keurige dames en heren met een tikkeltje luie inslag, journalisten zijn dat ook. Als zij de werkelijkheid van achter hun bureau kunnen verslaan, zullen ze dat niet laten.

Toegegeven: bovenstaand beeld is een karikatuur, maar zonder al te veel moeite kun je er de saaie werkelijkheid in terug vinden van een poldermodel waarin natuurlijke rivalen elkaar liever in vergaderzalen omhelzen dan op het plein over elkaar heen rollen. Natuurlijk is de oogst van het moderne actie voeren beter meetbaar dan het effect van drie vrouwen met een spandoek in hartje Londen. En natuurlijk is het juist bij actie voeren het resultaat dat telt. Maar sinds de dreiging van het mobiliseren van de publieke opinie al genoeg is om het met bestuurders op een akkoordje te kunnen gooien, heerst in de publieke ruimte de stilte van het kerkhof en daar horen spandoeken niet thuis. Het publiek moppert van achter zijn krant, schrijft een girootje uit, maar haalt het actiekrantje ternauwernood uit de wikkkel. Het is de doodsteek voor het publieke debat en dat zou actievoerders, bestuurders en journalisten een zorg moeten zijn.

Ton van Brussel

Stijlvol congresseren en recipiëren in een academische ambiance

Dat kan in het

ACADEMIEGEBOUW

van de Rijksuniversiteit Leiden

Al meer dan 400 jaar is het Academiegebouw aan het Rapenburg het hart van de oudste universiteit van Nederland. Het gebouw bevat een aantal zalen en zaaltjes die gebruikt kunnen worden voor congressen en representatieve doelen. Het Groot Auditorium is bij uitstek geschikt voor lezingen, er is een congreszaal met vergaderfaciliteiten en er zijn diverse grote en kleine zalen beschikbaar als vergaderruimte en cursuslokaal. Tevens is er een sfeervolle receptieruimte. Allerlei soorten van audiovisuele ondersteuning zijn mogelijk. Voor catering kan eveneens worden gezorgd, van receptie tot koud buffet of zelfs diner.

Voor reserveringen en bezichtiging vooraf:

Manager Academiegebouw

Telefoon: 071 - 5277203/5273110

Schriftelijke aanvragen/informatie:

Bedrijfsbureau BvdU

Postbus 9500

2300 RA Leiden

MEELFABRIEK: DE STAND VAN ZAKEN

Stadsdebat

De toekomst van Meelfabriek De Sleutels aan de Oosterkerkstraat wordt de inzet van een Stadsdebat. Een door de gemeente te houden enquête onder ongeveer 1000 mensen moet duidelijk maken hoe de Leidse bevolking over de kwestie denkt. Verder gaat de gemeente onder meer informatie verspreiden en discussieavonden organiseren. B en W trokken 200.000 gulden voor het debat uit, waarvan de helft voor de bouw van een maquette, die alle varianten aanschouwelijk moet maken. De Vrienden van de Meelfabriek zijn sceptisch over de hele operatie.

Voorzitter Fred Sengers van de 'Vrienden' ('omschrijft ons maar als een groep Leidenaren die zich druk maakt over de toekomst van de meelfabriek') heeft weinig vertrouwen in het verloop van de discussie. "Wij zien het vooral als een laatste kans voor wethouder Tjeerd van Rij om zijn sloopplannen erdoor te krijgen. Zowel in de stad, in de gemeenteraad en in het college van B en W is draagvlak voor behoud. Waarom dan nog zo'n discussie?"

Verder is Sengers bang dat het debat geen nieuwe argumenten oplevert. "De standpunten zijn zo langzamerhand bekend. Alleen over de hoogte van de sloopkosten zou ik meer willen weten. Voorstanders van sloop bagateliseren die, maar harde cijfers komen maar niet ter tafel." De Vrienden proberen in elk geval zelf zoveel mogelijk informatie te verschaffen. Zo lichtte architect Kees Doornenbal van Bureau Rappange recentelijk het hergebruikplan toe dat de gemeente onder druk van behoudsacties liet maken. (zie verslag elders).

Verder heeft de vereniging een overzicht samengesteld van de vijf hergebruikplannen die tot op heden zijn gemaakt en bereidt zij een lezing en een tentoonstelling voor. "Data kan ik nog niet geven", zegt Sengers. "Het wachten is op de gemeente. Wanneer die meer informatie levert over het stadsdebat, komen wij weer in actie."

Ook Stiel verspreidt zoveel mogelijk gegevens. Hierna volgt een samenvatting van een notitie die Stiel eerder zond aan de raadsleden van de gemeente Leiden onder de titel 'Alles wat u over de meelfabriek had willen weten'. Het Leidsch Dagblad becommentarieerde het plan voor een Stadsdebat als volgt: "De Leidse politiek trok 200.000 gulden uit voor een discussie die zo vrij is, dat de uitkomst als het tegen zit linea recta naar het oud papier gaat. Het is een mogelijkheid die wethouder Tjeerd van Rij nadrukkelijk open wil houden, maar die hij niet te veel van de daken wil schreeuwen, want dat zou de mensen maar ontmoedigen mee te doen aan de discussie."

Het Stadsdebat bezegelt dus niet het lot van de meelfabriek. In december buigt de gemeenteraad zich over de uitkomsten, waarna pas in het voorjaar van 1999 een besluit van B en W wordt verwacht. Daar moet de raad zich dan over uitspreken, waarna de weg naar formele inspraak en bezwaarprocedures open staat.

"Ik hoop dat wij tegen die tijd al niet meer hoeven te bestaan", besluit Sengers. "Maar als het nodig is, gaan we door." Het valt te vrezen dat in die fase van de besluitvorming ook Stiel waarschijnlijk weer vol aan de bak moet.

Eric Jan Weterings

Leuk wonen

Grote donkere sombere hollen zouden het worden en nog onbetaalbaar bovendien. Woningen in de meelfabriek kunnen nooit aantrekkelijk zijn, terwijl het volk dat er neerstrijkt ook nog eens extra parkeerdruk in de buurt veroorzaakt. Architect Kees Doornenbal van Bureau Rappange liet alle kritische noten rustig de revue passeren en weersprak ze één voor één. Hij deed dat op 27 augustus op een bijeenkomst van de Vrienden van de meelfabriek, waar hij voor ongeveer zeventig belangstellenden de door zijn bureau ontwikkelde plannen toelichtte.

Aan de hand van een maquette en een diaprojectie maakte Doornenbal aanschouwelijk hoe zijn plan uit zal pakken. Hij deed dat door steeds de bestaande situatie te vergelijken met een beeld van het complex zoals dat er uit zou kunnen zien als er 182 woningen en een aantal kantoren in is gemaakt. Verder voorziet zijn plan in de bouw van 23 nieuwe eengezinswoningen op het terrein. Uitgangspunt van Rappange's plan is om de contouren van het complex zoveel mogelijk te handhaven. Een noodzakelijke forse ingreep is het 'ontkernen' (uitbreken) van de graansilo om voldoende lichttoetreding mogelijk te maken. Daarmee ontkrachtte Doornenbal het argument dat veel woningen te donker zouden worden. Uiteindelijk blijven er zes huizen over op het noorden en acht op het binnenterrein. Minder dan tien procent van het totale oppervlak is gereserveerd voor kantoorruimte. Die zit vooral op de begane grond, op plekken die niet geschikt zijn om woningen te maken.

De appartementen krijgen een standaardhoogte van 3,5 meter, waarbij een aantal is voorzien van loggia's en balkons. "Dat lukt niet bij elke woning", zei Doornenbal. "Ik ga niet overal rücksichtlos balkons aan de gevels plakken."

Gemiddeld krijgen bewoners de beschikking over zo'n 100 vierkante meter. "Dat wisselt heel sterk per woning, afhankelijk van de gebouwen. Verder heb ik geprobeerd zo min mogelijk trappenhuisen met liften te maken, want dat kost alleen maar geld."

Geld was het volgende punt van discussie. Het plan van Rappange zou niet haalbaar zijn. "Wij hebben een studie gemaakt van datgene wat haalbaar is. Wij presenteren geen afgerond plan, maar ik kan alleen zeggen dat wat Rappange voorstelt, kan voor de prijs die wij hebben aangegeven. Daar sta ik vierkant achter."

Geld is ook de reden dat Rappange betrekkelijk weinig kantoorruimte in het complex projecteert. Waarom eigenlijk, want de bestaande kantoorruimte is momenteel helemaal verhuurd, zo bracht een van de huidige gebruikers naar voren. "Natuurlijk is meer kantoorruimte mogelijk", zei Doornenbal. "Alleen brengen woningen in de huidige markt meer op."

Datzelfde argument kreeg een vertegenwoordiger van kunstenaarsvereniging Aes Aemula Naturae te horen, die zijn vrees bewaarheid zag worden dat er weer minder atelierruimte in Leiden beschikbaar komt. Doornenbal: "Nogmaals, het gaat hier om een haalbaarheidsonderzoek. Woningen brengen meer op dan atelierruimte." Van hogere ruimtelijke belasting van de buurt is geen sprake, meent Doornenbal. "Tussen de bouwdelen komt gemeenschappelijk groen, dat natuurlijk ook voor de rest van de wijk beschikbaar is. Gevolgen voor de verkeersdruk hebben wij niet onderzocht, maar wel is duidelijk dat elke woning een eigen parkeerplaats krijgt op het terrein."

Bouwtechnische problemen zijn volgens de architect overkomelijk. De mure dat de meelfabriek metersdikke muren zou hebben, blijkt voor het grootste deel van het complex niet juist. "18 centimeter", volgens Doornenbal, "en daar is goed mee te werken."

"En hoe zit het met die enorme slagschaduw?", wilde een laatste vragensteller weten. "Daar doen we in oude binnensteden ook niet moeilijk over. Mensen willen smalle straten en dat soort nadelen nemen ze kennelijk voor lief. Waarom zou dat bij de meelfabriek anders zijn?"

Eric Jan Weterings

Vragen

Toen eerder dit jaar een nieuwe gemeenteraad aantrad, zette Stiel voor de verse raadsleden een aantal veel gestelde vragen op een rijtje. Secretaris Joop Gijsman van Stiel vat die uitgebreide notitie samen.

1. *Waarom is de meelfabriek in mei 1997 niet op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst?*

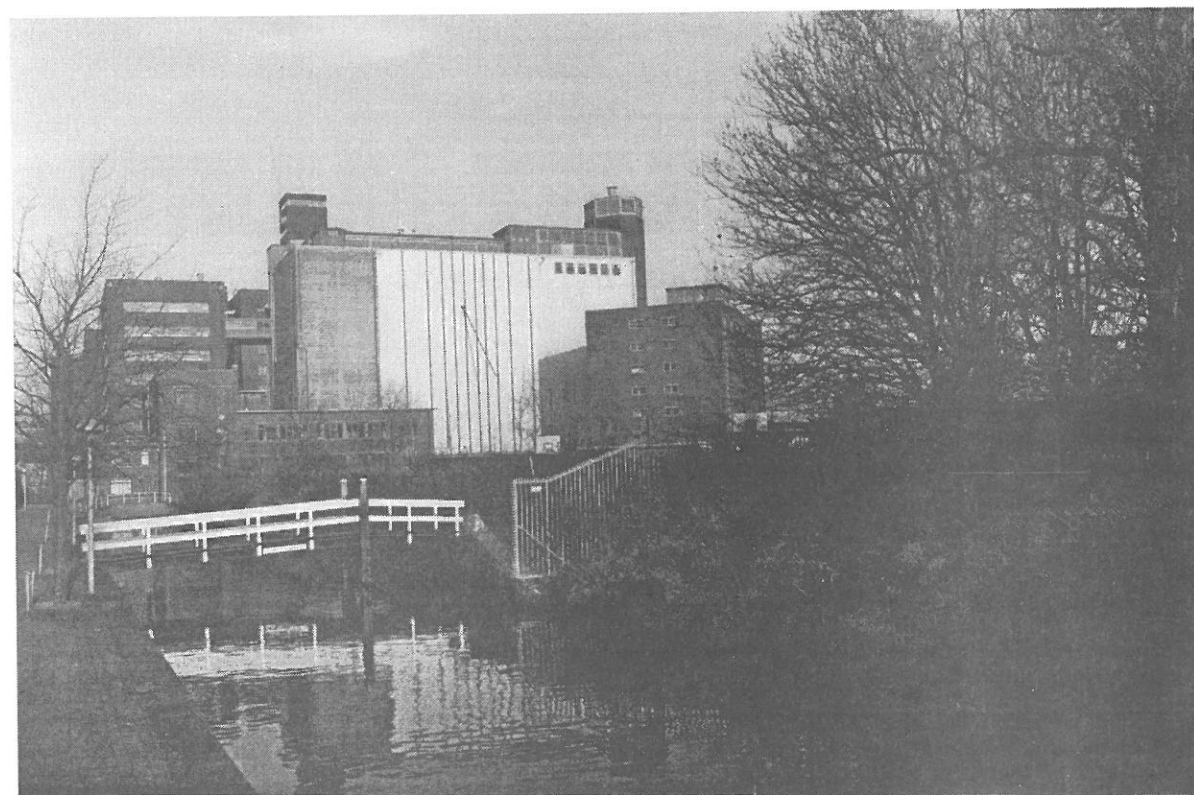
Op deze vraag moet Stiel het antwoord schuldig blijven. Wel kan de stichting een aantal feiten memoreren. De monumentencommissie adviseerde in oktober 1996 positief over de monumentenstatus, terwijl wethouder Van Rij in datzelfde jaar eigenaar Meneba een sloopvergunning weigerde. In mei 1997 rapporteerde het door de gemeente aangezochte bureau Rappange dat het gebouw met behoud van de monumentale waarde geschikt was om er woningen en kantoren in te maken.

2. *Wat is de betekenis van de bouwhistorische waarde van het complex?*

Als het alleen om de geschiedenis van de bouwtechniek gaat zijn vooral van belang het in 1896 gebouwde ketel-huis met de vroegste toepassing van een halfrond betonnen gewelf en het silogebouw. Dat is één van de oudste geheel uit gewapend beton opgetrokken fabrieksgebouwen in Nederland.

3. *Is de meelfabriek een obstakel voor een goede stedenbouwkundige ontwikkeling van de binnenstad?*

Al in de eerste versie van het nieuwe structuurplan voor

De zonnwijzer op de meelfabriek (zie ook pagina 11).

Foto: Niek Bavelaar

Leiden valt het volgende te lezen: 'De binnenstad is een verzameling van bouwwerken uit een groot aantal architectuurperiodes. Soms is de geschiedenis van bepaalde bouwwerken interessanter dan de architectuur. Beide argumenten kunnen er voor pleiten gebouwen in stand te houden en een nieuwe functie te geven. Herbestemming levert meestal boeiender resultaten dan sloop en nieuwbouw. Bijvoorbeeld de verbouwing van een deel van de meelfabriek.'

4. Het idee van doorlopende groenstroken langs de Singels lijkt aantrekkelijk. Is sloop van de meelfabriek daarom niet logisch?

Nee, door enkele delen van de fabriek te slopen, ontstaat al de mogelijkheid om de twee parken aan weerszijden van de fabriek te verbinden. Door de aanwezigheid van gebouwen zal de sociale veiligheid in het groengebied toenemen, terwijl dat groen door toekomstige bewoners van de meelfabriek gebruikt kan worden.

5. Zijn de flats van Rappange wel bewoonbaar? Een groot aantal zou gebrek aan zon en aan uitzicht hebben.

Dat blijkt wel mee te vallen bij bestudering van de plannen van Rappange. Verder willen veel mensen extra betalen om te wonen in een omgeving aan de periferie van de stad die sterk afwijkt van het standaardaanbod. Ook een herbestemde meelfabriek tenslotte, heeft geen vier zuidzijden.

6. Uit onafhankelijke toetsing van het rapport Rappange blijkt dat dit bureau een financieel niet haalbaar plan heeft gemaakt. Is Rappange te optimistisch?

Die vraag is nog niet duidelijk beantwoord. Het bureau dat 'Rappange' toetste, werkte in opdracht van projectontwikkelaar Van der Wiel uit Noordwijk. Dat bedrijf heeft veel geld gestoken in nieuwbouwplannen op de plaats van de meelfabriek. Van onafhankelijke toetsing was dus geen sprake.

7. Als het plan Rappange zo aantrekkelijk is, waarom is Meneba er dan niet in geïnteresseerd?

Sloop en nieuwbouw leveren volgens Meneba haar het meest op. Het bedrijf gaat daarbij uit van een door Van der Wiel gemaakt plan.

8. Waarom hebben andere projectontwikkelaars nog geen interesse getoond?

Tot op heden hebben twee firma's wel degelijk belangstelling getoond. Bouwfonds Woningbouw BV onderzoekt de mogelijkheden op basis van het rapport Rappange. Deze onderneming heeft ook al laten weten samen te willen werken met Van der Wiel. Meneba heeft tot nu toe elk gesprek afgehouden. Verder heeft de Hollandsche Maatschappij voor Vastgoedontwikkeling via de gemeente interesse getoond. Dat bureau is door de gemeente niet aangemoedigd.

Joop Gijsman

BOUWEN MET HUURMAN DAAR KOMTIETS MOOIS VAN.

AL 100 JAAR!

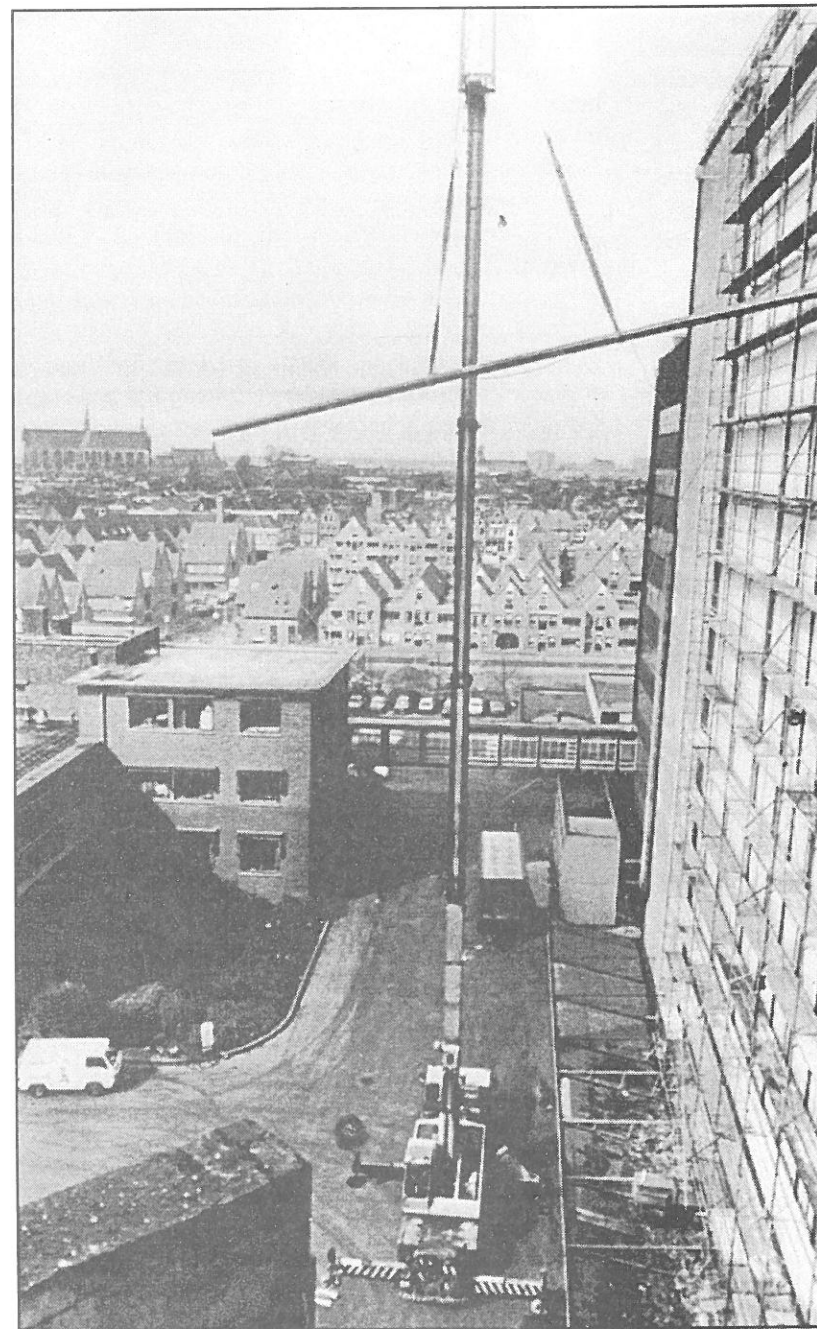

Bouwbedrijf HUURMAN/LEIDEN B.V.

Rooseveltstraat 36, 2321 BM Leiden, tel.: 071 576 93 41

6 - APRIL - '83

uit de Leidsch Dagblad **ARCHIEVEN**

Zonne- wijzer aan muur meel- fabriek

LEIDEN - Een enorme verticale Zonnewijzer, vermoedelijk de grootste ter wereld, komt aan de muur van de meelfabriek. De Sleutels aan de Zijlsingel/Oosterkerkstraat te hangen. Gisteren werd de gnomon (wijzer) aangebracht (zie foto). De gnomon is 15.40 meter lang en weegt 850 kilogram. De wijzer-

plaat is 900 vierkante meter groot, maar wordt nog uitgebreid tot 1600 vierkante meter. Nog meer cijfers: de tot voor kort zo kale muur van de meelfabriek is 37 meter hoog en 55 meter lang. De zonnewijzer is ontworpen door de Leidse kunstenaar Henk Sloos. Zijn ontwerp werd

ruim een jaar geleden gekozen uit acht inzendingen door een speciale commissie, waarin onder meer de meelfabriek en de gemeente waren vertegenwoordigd. Als de zon het maar wil doen, kan straks heel Leiden op de meelfabriek kijken hoe laat het is.

"LEIDSE UITGEVER A.W. SIJTHOFF VERDIENT EEN BETERE BIOGRAAF"

Onder de kop 'Sijthoff begon niet als arme sloeber' verscheen in Stielz 1 jaargang 1998 een artikel over de bekende Leidse uitgever A.W. Sijthoff (1829-1913). Daarin kwam zijn achterkleindochter M.J.A. de Koster aan het woord, die meewerkt aan een uitgebreid historisch onderzoek naar de familie Sijthoff, dat voornamelijk door beroepsgenealogen en historici wordt verricht. Hier geeft zij een aanvulling op het eerder verschenen gesprek met haar. Over 'AWS', zoals de familie hem meestal aanduidt, blijkt een aantal hardnekkige misverstanden te bestaan, waar hij zelf voor een deel de hand in gehad lijkt te hebben. Volgens mevrouw de Koster kunnen die onjuistheden met gedegen spoorwerk worden rechtgezet. Zij meent dan ook dat "AWS een betere biografie verdient".

'AWS' was de zoon van Albertus Sijthoff, banketbakker aan de Aalmarkt (thans no 18) in Leiden en Gertrude Cornelie Bertrand. Zijn vader overleed op 9 augustus 1843 op slechts 38-jarige leeftijd aan tbc. De na zijn dood opgemaakte boedelbeschrijving geeft een boeiend beeld van de vele gereedschappen en ingrediënten waarmee werd gewerkt. Banketbakkers maakten toen niet alleen wat tegenwoordige vakgenoten doen, maar ook alle snoep die nu door fabrieken aangeleverd wordt. Het aanwezig zijn van een 'ijskelder' en 'ijsvormen' verklapt dat de Leidenaren ook anderhalve eeuw geleden al van ijs genoten.

Van de kinderen van de banketbakker waren er drie zeer jong gestorven, alleen zijn oudste zoon, AWS, bleef in leven. Deze was toen zijn vader stierf net 14 jaar oud, niet bepaald de leeftijd om een bedrijf te gaan leiden - en mogelijk had hij toen reeds andere ambities.

De banketbakkerij werd overgenomen door S.W. Wolvekamp, waarbij contractueel bedongen werd dat hij nog twee jaar de naam 'Firma Weduwe A. Sijthoff en S. Wolvekamp' mocht voeren, zonder dat van enige vennootschap sprake was. Later kwam de onderneming weer in andere handen om uiteindelijk naar de Breestraat te verhuizen, waar ze, zoals uit Leidse adresboeken blijkt, tot diep in deze eeuw door 'J.B. Kluit confiseur-cuisinier' werd voortgezet.

School

AWS had eerst op de bekende Franse school van J.W. Nieuwveen gezeten. Twee dagen na het overlijden van zijn vader, in augustus 1843, werd hij als leerling van het Leidse gymnasium ingeschreven, nog net op tijd voor de nieuwe cursus. Veertien jaar was toen de gebruikelijke leeftijd om als gymnasiast te beginnen; men begon in de vierde klas. Een jaar later, augustus 1844, werd hij tot de derde klas bevorderd en 'voor de moderne talen' naar de tweede klas. Bij de overgangsplichtigheid in de Stads-

gehoorzaal kreeg hij een prijs voor wiskunde uitgereikt. Lang heeft hij het in die derde klas niet uitgehouden. 'A.W. Sijthoff vertrok drie maanden na het begin van de cursus', vermeldt het inschrijfboek van de school in 1844. Dat moet dus omstreeks november zijn geweest, toen de uitgever-inspe 15 jaar en 5 maanden oud was. Daarna ging hij als leerling werken bij Mr. J.G. La Lau, boekdrukker en uitgever van de driemaal per week verschijnende Leidsche Courant. Waarom vertrok hij zo snel van het gymnasium? In latere biografieën wordt verteld dat AWS van school moest omdat zijn vader stierf en er geen geld meer was. Dat klopt dus ten eerste niet naar tijd - en ten tweede lijkt financiële nood ook onwaarschijnlijk. Zijn vader was allerm minst arm; behalve het bedrijf bezat hij een aantal verhuurde panden, obligaties en vorderingen op familieleden wegens verstrekte leningen. Verder was moeder Bertrand afkomstig uit een welgestelde familie.

Misschien had AWS inmiddels besloten om boekdrukker en uitgever te worden, een vak waarvoor Grieks en oude geschiedenis niet de allereerste vereisten zijn. En mogelijk was de kwaliteit van het onderwijs toentertijd niet optimaal. De oude Latijnse School was in 1838 'omgebouwd' tot gymnasium en die overgang verliep verre van vlekkeloos. (Zie ook Stielz 1, 1998. Daar staat ten onrechte vermeld dat de klas van AWS maar 24 leerlingen had. Dat is niet juist. Het totale aantal leerlingen van het héle gymnasium bedroeg toen slechts 24 !)

Loopbaan

Het is algemeen bekend welke fantastische carrière AWS sindsdien heeft doorlopen als drukker en uitgever van duizenden boeken op velerlei gebied, van kinderlectuur tot wetenschappelijke werken, van informatieve gidsen tot prachtig uitgegeven kunstzinnige werken. En hoe hij tevens de stichter was van drie dagbladen en allerhande tijdschriften en andere periodieke uitgaven.

Aan het eind van de 19e eeuw nam hij het initiatief een genealogie van zijn familie te laten maken, waartoe hij A.A. Vorsterman van Oyen, de eerste Nederlandse beroepsgenealoog, aantrok. In 1889 verscheen de in Leiden als handschrift gedrukte 'Genealogie van het geslacht Sijthoff', met alle onvolkomenheden van een onderzoek uit die tijd. Ongetwijfeld had AWS gehoopt, dat er aansluiting gevonden zou worden met een voornamelijk in Den Haag wonende chique Sijthoff-familie vol notarissen, officieren, Indische bestuursambtenaren en een consul in St. Petersburg, maar die band kwam niet te voorschijn. (We weten thans, dat die via een omstreeks 1570 geboren Twentse voorvader loopt!). De Sijthoff-tak waartoe AWS zelf behoorde bleek in de 18e en begin 19e eeuw voornamelijk uit zelfstandige middenstanders te bestaan. Dat men via de vrouwelijke familieleden ook een apotheker, een paar predikanten, een professor in Franeker ('in de theologie en de bovennatuurkunde'), diverse boekhandelaren en ... een drukker/uitgever kon vinden was natuurlijk niet relevant voor een genealogie van het Sijthoff-geslacht. In het boekje van Vorsterman van Oyen zijn bij de tak van AWS alle 'eenvoudige' beroepen weggelaten, alleen een predikant (een aangetrouwde oom) en een notaris (met wie zijn moeder op

latere leeftijd hertrouwde) werden met hun functie vermeld. Tenslotte was ook het feit, dat een achterneefje 'leerling van de Teekenacademie te 's Gravenhage' was, statusgevend genoeg voor opname. Er wordt gezwezen over de banketbakkerij van zijn vader, waar AWS tot zijn 14e opgroeide, er wordt gezwezen over het grote smidsbedrijf (met drie aambeelden), dat zijn grootvader in Delft bezat, en waarvan hij toch ook geweten moet hebben.

Mythes

Kort daarna, in 1891, verscheen een jubileumboek over zijn werk: 'Een veertigjarige uitgeversloopbaan' geschreven door R.J. van der Meulen. In het eerste hoofdstuk leest men: 'Op veertienjarige leeftijd moest hij zijn vader reeds missen', maar ook hier is weggelaten hoe die vader het brood voor zijn gezin verdiende. Verder is de schrijver uitgegaan van de foutieve idee, dat AWS twee volle jaren op het gymnasium doorbracht. Als hij in 1844 vertrok zou hij dus in 1842 begonnen zijn, vóór zijn vader stierf. Hieruit is waarschijnlijk de mythe ontstaan, dat AWS van school moest omdat zijn vader overleed.

AWS stierf in 1913. In het Leidsch Jaarboekje van 1914

verscheen een in memoriam van de hand van de bekende historicus prof. P.J. Blok. Deze schreef onder meer '... een man op wien zijne geboorteplaats Leiden trotsch mag zijn. De jonge A.W. Sijthoff, gesproken uit den eenvoudigen burgerstand - zijn vader dreef een koekbakkerij aan de Aalmarkt ...'

Koekbakker ?

Hier werd voor de eerste keer de banketbakker tot koekbakker gemaakt. Blok kan dat niet uit enigerlei document hebben gehaald, want in alle officiële geschriften staat 'banketbakker'. Alleen de Leidse adresboekjes kunnen verwarring hebben gezaaid doordat tot omstreeks 1850 beide beroepen in één lijst opgenomen waren: 'koek- en banketbakkers'. Maar Blok zal wel aan deze of gene hebben gevraagd, wat die vader van de uitgever nu eigenlijk uitvoerde: noch in de genealogie, noch in het gedenkboek werd daar immers informatie over verstrekt.

Waar de historicus over 'koekbakker' sprak is het geen wonder dat anderen dat herhaalden: bijv. J. van Toll in zijn genealogie 'Uit den Zithoverhoek' (1942) en

recentelijk Wim Wennekes in het gedenkboek over de Haagsche Courant 'Het lood voorbij' (1998). En dan is er de verbazing, dat AWS met zo'n achtergrond tot drukker en uitgever werd. S.G. van Looy (e.a.) 'A.W. Sijthoffs Uitgeversmaatschappij NV 1851-1951': 'Hoe was hij daartoe gekomen? In zijn familie was er niemand die met dat vak relaties had.' Wim Wennekes: 'eerder was er geen enkel familielid op enigerlei wijze met de wereld van bedrukt papier in aanraking geweest' ... 'omdat A.W. Sijthoff andere ambities had dan koeken bakken ...', enzovoorts.

Wie eens naar de verwanten via moeder Gertrude Bertrand kijkt, vindt daar twee aangetrouwde boekhandelaren en een directe neef, Gerrit van der Schuyt, boekdrukker, later uitgever in 's Hertogenbosch. Hij moet nauwe banden met de Leidenaren onderhouden hebben, gezien zijn optreden als getuige bij het huwelijk van Gertrudes jongste zuster.

De 'wereld van bedrukt papier' was echt geen nieuwe wereld voor de jonge AWS!

M.J.A. de Koster

Vuilverbranding zonder veel discussie gesloopt

LEIDEN MIST KANS OP EIGEN 'WESTERGASTHEATER'

Wat Leiden niet heeft, heeft Alkmaar: de Huisvuilcentrale, die in augustus 1998 het decor was voor moderne dansvoorstellingen. Amsterdam heeft in de Westergasfabriek een andersoortig nutsbedrijf als bijzonder cultureel podium, waar de menselijke maat minuscule afmetingen aanneemt. De Fernwärme of Spittelau in Wenen, fel blauw betegeld en versierd met gouden ringen en dito bol, lijkt met zijn rijk geornamenteerde beton eerder een surrealistische moskee dan een vuilverbranding. En Leiden had het: een 26 meter hoge, 8 meter brede en 88 meter lange, betonnen kolos met een scala aan uitdagende mogelijkheden in Groenoord. Maar die is gesloopt.

Op 12 januari van dit jaar begon de onttakeling van de 'foeilijke kolos' (Leidsch Dagblad) en de afvoer van tien miljoen kilo puin, waaronder honderd kilo asbest. Anno 1998 laat vrijwel niemand een traan bij de sloop van dit markeringspunt bij uitstek bij NS-station Leiden, waar tienduizenden forensen dagelijks van en naar de stad treinen.

Toen in 1963 de eerste paal de grond in ging, was de Leidse ambtenarij trots op de fenomenale installatie met haar moderne technologie die hooguit een spaarzame evenknie in de Verenigde Staten kende. Voor de talrijke kortparkeerders van metalen vuilnisemmers in Leiden, Voorschoten, Oegstgeest, Warmond, Sassenheim, Zoeterwoude, Leiderdorp, Wassenaar en Alkemade was het monster van gewapend beton een uitkomst. Voor de wijk Groenoord werd echter zijn uitstoot een regelrechte en soms dagelijkse kwelling.

Wat valt er voor spannends te melden over zoiets prozaïsch als een vuilverbranding? 'Operators' zorgden dat

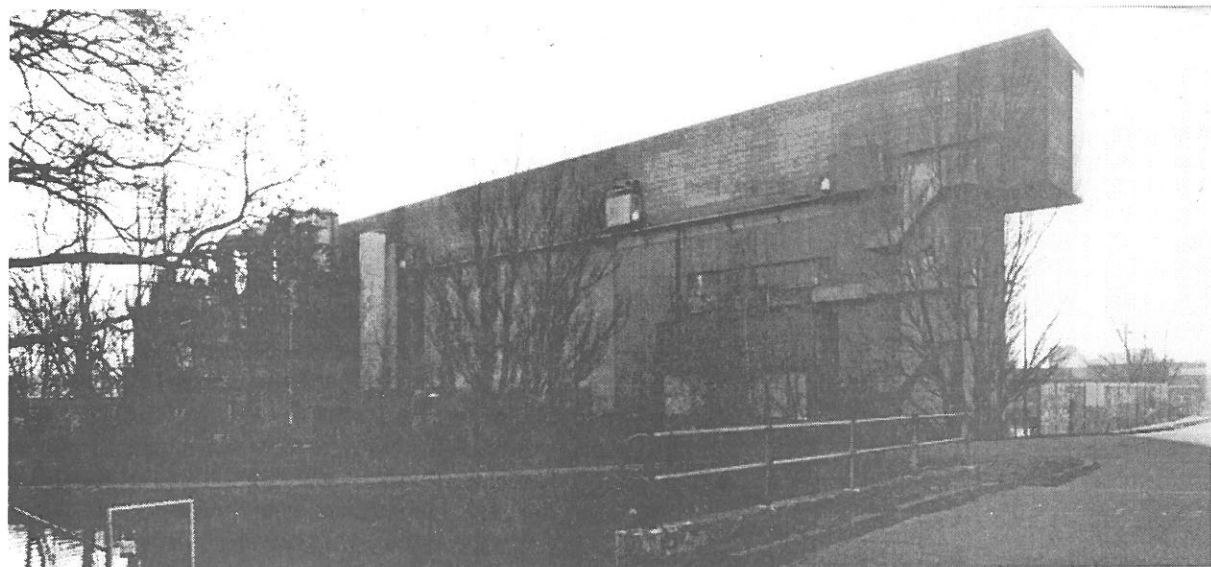
de temperatuur in de enorme verbrandingsovens, waar zich binnen de decimeters dikke muren een waarheidsgetrouwe imitatie van de hel afspeelde, rond de 800 graden bleef. Ontelbare vuilniswagens reden jarenlang dag in dag uit af en aan en leverden hun vrachtje af.

Nee, dan de rol die de fabriek van de Gemeenschappelijke Vuilverwerking Leiden (Gevulei) in het leven van de Leidenaar heeft gespeeld. Achteraf staan stevast twee belangrijke ijkpunten op de voorgrond. De Leidse skyline kreeg vanuit vrijwel alle windstreken een bijzonder accent mee: dat van een hoekige en ongere betonkolos. Foeliek of mooi van lelijkheid, 't is maar wat je er van vindt (of vond). De tweede reden heeft te maken met een gebrekkig ontwikkeld milieubesef in de jaren zestig en het eerste deel van het daarop volgende decennium. Bewoners van de aanpalende wijk ontleenden daaraan een ferme drijfveer om tegen de vuilverbranding te strijden. Zeker toen de lokale pers deze zaak oppakte. Het ging uiteindelijk om hun gezondheid en die van hun kinderen.

Benul

De eerste klachten leken overigens zeer onschuldig. Merenwijkbewoners klaagden dat het stof uit de reusachtige schoorsteen bij zuidwestenwind op hun wasgoed of auto's landde en door open ramen hun huizen binnen woei. In Groenoord hing men de was pas buiten na de windrichting te hebben gecontroleerd. Bij noordenwind bleven de ramen dicht. "Mijn waslijnen waren altijd gitzwart en de ramen moest ik vaker zemen dan mensen aan de andere kant van de stad", luidden de klachten van huishoudelijke aard.

De gemeente ging daar pragmatisch mee om. Een nieuwe schoorsteen met eigentijdse filters moest in 1982 een einde aan maken aan de problemen met zichtbaar vuil. De humorvolle bedrijfsleider vertelde het Leidsch Dagblad toen dat "nu we een nieuwe schoorsteen hebben gekregen, er met de uitstoot geen vuiltje meer aan de lucht is." Maar hoe veel en hoe lang verbrand huisvuil als niet zichtbare verontreiniging op de moestuin van omwonenden neer-

De Leidse vuilverbranding: jarenlange bron van overlast toch te overhaast gesloopt?

Foto: Niek Bavelaar

sloeg, zullen we waarschijnlijk nooit weten. In welke mate zij hun luchtwegen en gezondheid bloot stelden aan deze risico's evenmin.

Mede daardoor ontstond er in 1983 in de wijk Groenoord breed en georganiseerd verzet, bijna twintig jaar nadat de vuilfabriek in gebruik was genomen. In dat jaar moest de gemeente een nieuwe hinderwetvergunning voor de installatie aanvragen. "We hoorden over de gifgrond-schandalen uit die tijd en dan dacht ik 'Gelukkig woon ik niet in een nieuwbouwwijk, onder deze oude huizen is de grond tenminste schoon'. Maar ik had er geen flauw benul van dat wat wij via de lucht op ons afkregen, minstens zo gevaarlijk was", vertelde een bewoonster het Leidsch Dagblad. "En toen ik eenmaal wist, dat er stoffen uit die vuilverbranding kwamen die je niet kon zien, niet kon ruiken, sloeg de angst toe."

Een onderzoek van TNO, in gang gezet doordat de actievoerders voortdurend overal aan de bel hingen, gaf alarmerende resultaten. De uitstoot van het zeer kankerverwekkende dioxine lag vier maal boven de toegestane waarde. Wat er aan zoutzuur uit die schoorsteen kwam was zeven keer zo veel als toegestaan.

Makelaar?

Met het rapport van het onderzoeksinstituut in de hand bewandelde de actiegroep uit Groenoord alle denkbare paden, volgde zij de daarvoor geëigende procedures en na zeven jaar werd ze uiteindelijk in het gelijk gesteld. Een verlossing. "Ik heb een paar jaar gehad dat ik dagelijks met die vuilverbranding bezig was. Ik heb vaak ingesproken bij commissies, ben bij de Raad van State geweest, met knikkende knieën", herinnert één van de actievoerders zich.

Op 3 september 1990 werd het vuur in de ovens voorgoed gedoofd. Deze mijlpaal maakte overigens geen einde aan de sores van de bewoners. De acht gemeenten die gebruik maakten van de vuilverbranding moesten ergens heen met hun afval. Tot eind 1997 deed het complex bij de spoorlijn dan ook dienst als overslag. Het zadelde de buurt op met door de wijk denderende vrachtwagens, de stank van tonnen rottend groente-, fruit- en tuinafval en de bijproducten van kuddes meeuwen die daar een copieus diner in zagen.

Op oudejaarsdag 1997, om drie uur 's middags, stortte de laatste vuilniswagen zijn lading bij de voormalige vuilverbranding aan de Gabriel Metzstraat. De gemeente Leiden had er zelfs een feestje bij georganiseerd voor de buurt. De bron van groot misnoegen, het huisvuil, ging

voortaan rechtstreeks richting Rijnmond. Wat achterbleef was een bouwwerk dat rijp was voor de sloop á drie miljoen gulden, een verontreinigde bodem en een ongezonde hoeveelheid asbest. Dat werd overigens allemaal geregeld.

Een Warmondse wethouder wilde nog wel proberen het complex te verkopen, wat de Leidse wethouder Laurier ertoe bracht te beloven "eens bij een paar makelaars te informeren." Mede door toedoen van Stiel ontvlamde de discussie over sloop, behoud dan wel verbouwing van dit unieke object. Er kwam zelfs een plan voor opwaar-

Een blik vanaf het torengedouw van de vakgroep biologie in 1984. De rookpluim links is van de vuilverbranding. Het witte gevaarte in het midden is de inmiddels ook afgebroken gashouder van het energiebedrijf aan de Langegracht.

Foto: Niek Bavelaar.

dering van het Gevulei-bouwwerk tot appartementen 'met een bijzonder uitzicht'. Er zouden er ongeveer 95 in passen, met een geschatte verkoopwaarde van in totaal 31 miljoen gulden. Dat plan, wild of ambitieus, stierf echter in schoonheid.

De makelaars van de genoemde Leidse wethouder adviseerden hem later kennelijk om het bedrijventerrein ter plekke uit te breiden en te voorzien van nog meer plastic golfplaatdaken en wegwerpmuurtjes.

De discussie over mooi/lelijk of slopen/verbouwen komt dan in een nieuw daglicht te staan. Als je de Gevulei sloopt, moet dan ook niet de bovenbouw van het Arsenaalcomplex van de Leidse universiteit er gewoon af? De discussie daarover is inmiddels minder academisch (sic!) dan die over de voormalige Leidse vuilverbranding.

Kort voor de sloop heeft de betonkolos nog even een nuttige functie gehad als massief uithangbord, maar dan 40.000 keer te zwaar. Pal boven de fraaie graffiti prijkten werken van schilder Jurriaan van Hall, die toen in de Lakenhal exposeerde. Grijpers, knagers, shovels en kranen haalden de schilderijen tegelijk met de 'fenomenale installatie' uit 1963 uiteindelijk neer.

Raymond Peil

MONUMENT

De tijd dat rokende schoorstenen en stampende machines het beeld van Leiden als industriestad bepaalden, ligt niet ver achter ons. Veel oude fabrieken, werkplaatsen en andere bedrijfspanden zijn in hoog tempo gesloopt. De belangrijkste overgebleven monumenten van bedrijf en techniek in Leiden worden in de rubriek Monument in de schijnwerpers worden gezet.

Als tweede in deze reeks belicht Wibo Burgers het fraaie complex van de voormalige textielfabriek Clos & Leembruggen.

CLOS & LEEMBRUGGEN:

Leidse textielhistorie aan Maresingel

Een stuk van Leidens textielhistorie vinden we terug in het langgerekte gebouw langs het water tussen de Derde Binnenvestgracht en de Maresingel, waarin thans kantoren van het energiebedrijf (EWR) zijn gehuisvest. Het is een van de fabrieksgedeeltes van Clos & Leembruggen, in vroeger tijden een van de grotere textielbedrijven van Leiden.

De onderneming dateert van meer dan twee eeuwen geleden. Ze werd in 1766 opgericht door de kooplieden Paulus Clos en Gerard Leembruggen. In de beginjaren had de firma een fabriekje in greinen (weefsel van geitenhaar en wol) en trijpen (fluweelachtige wollen stof) aan de Oude Vest. Later verwierf men andere panden, onder andere aan de Langegracht. In 1874 nam de firma de spinnerij van de geliquideerde Van Heukelom & Co. over, gelegen tussen de Derde Binnenvestgracht en de Langegracht.

Een decennium later werd dit fabrieksgebouw door brand verwoest. Na een jaar stond hier echter al weer een nieuwe spinnerij. In deze periode was men van het weven van textielstukken overgestapt op de productie van wollen garens. In de volgende decennia ontstond hier een belangrijk industrieel complex, dat in het begin van de twintigste eeuw nog verder werd uitgebreid. Zo werd in 1916 het complex uitgebreid met een kantoorgebouw aan de noordelijke kant van de Langegracht naar een ontwerp van de architecten W.C. Mulder en B. Buurman. De gevel was een ontwerp van Ed. Cuypers. Zeven jaar later kocht Clos & Van Leembruggen de katoenvlechterij en nettenfabriek van Jaeger tussen de Derde Binnenvestgracht en de Maresingel op. Dit fabrieksgebouw werd gesloopt. De Leidse architect Buurman kreeg de opdracht hier een sajete- en garens spinnerij te bouwen. Vlak voor de Tweede Wereldoorlog werd begonnen met de bouw. Mede als gevolg van de oorlogsomstandigheden werd de fabriek pas in 1949 voltooid.

Aankopen

Ook na de Tweede Wereldoorlog bleef het aanvankelijk goed gaan met Clos & Leembruggen. In de jaren vijftig werd een meerderheidsbelang verkregen in de N.V. Wolspinnerij Frisia te Veenendaal. Ook werd de Hollandia wol- en kousenfabriek, eveneens in Veenendaal, verworven.

In de tweede helft van de jaren zestig kwam het tot een samenwerking tussen Clos & Leembruggen en de textielfabriek Van Wijk. Niet lang daarna kwamen deze textielbedrijven in de problemen. In het begin van de

jaren zeventig was het personeelsbestand van Clos & Leembruggen al teruggelopen tot 70 man - vijf jaar eerder werkten er in het hele concern nog meer dan 700. In de zomer van 1978 was het voorbij: de productie werd in Veenendaal geconcentreerd en het enorme industriële complex aan de Langegracht kwam leeg te staan.

Het zuidelijk gedeelte van het complex werd getransformeerd tot winkels, het middengedeelte werd in de jaren tachtig gesloopt en het noordelijke gedeelte van het fabriekscomplex, gelegen tussen de Derde Binnenvestgracht en de Maresingel, werd overgenomen door de N.V. Energie- en Watervoorziening Rijnland.

Fraaie aanblik

Het door architect Buurman ontworpen fabrieksgebouw biedt ook dezer dagen nog een fraaie aanblik. De gevel aan de Maresingel volgt de bocht in de Vestwal nauwkeurig. De gevel eindigt met een monumentale hoekoplossing, waarin zich het trappenhuis bevindt. De begane grond is geheel is gewapen beton uitgevoerd. De shed-hal op de verdieping is uitgevoerd in staal, gedekt met betonplaten en dakleer.

De gevels zijn gemetseld van handvormsteen (bij fabrieken maar zelden toegepast) in kettingverband. Raam- en deurkozijnen werden van een voor die tijd geheel nieuw materiaal gemaakt: schokbeton. De gevels zijn met een borstwering tot boven het dak doorgevoerd, zodat de dakonderbrekingen aan het oog worden onttrokken en het silhouet van het gebouw niet wordt aangetast.

Wibo Burgers

Foto: Elizabeth van Beijnen

BOLLENSCHUREN MET DE GLANS

VAN CULTUREEL ERFGOED

Lange tijd is de bollenschuur onopgemerkt gebleven. Dat hoeft niet te verbazen, want de doorsnee bollenschuur is een bescheiden functioneel gebouw, dat zich heeft gevoegd naar het haar omringende landschap. De laatste jaren is daarin verandering gekomen: de bollenschuur heeft de glans van cultureel erfgoed gekregen. Een even verheugende als verbazingwekkende verandering, nog eens gemarkeerd door de recente verschijning van het boek 'Beelden van bollenschuren, het cultureel erfgoed van de Bloembollenstreek 1850-1940'. Hoe staat het er voor met de bollenschuren in de Duin- en Bollenstreek? Elke maand verdwijnen er wel enkele. Volgens een voorzichtige schatting zijn er nog drie- tot vierhonderd over.

De oudste bollenschuren (die van hout) zijn uit de tweede helft van de vorige eeuw. Het zijn eenvoudige bouwsels, pas later toen het goed ging in de bollencultuur kwam er aandacht voor de architectuur van de schuur en voor het decoratieve element. Maar tegenwoordig zijn de gebouwen overbodig geworden als gevolg van moderne ontwikkelingen in het bollenvak en dus dreigen deze karakteristieke bedrijfspanden het loodje te leggen. Gelukkig is tegen een dergelijke teloorgang een dam opgeworpen. Onder leiding van het museum De Zwarte Tulp in Lisse wordt gewerkt aan een project dat moet leiden tot een verantwoorde herbestemming van historisch belangrijke bollenschuren. Er zijn werkgroepen aan de slag gegaan om verschillende aspecten van een herbestemming te bekijken, zoals bijvoorbeeld bouwkundige. Veel bollenschuren zijn niet zo gemakkelijk te verbouwen omdat het dak op de stellingen (waarop de bollen lagen te drogen) rust. Als die stellingen verdwijnen, moet er wel een oplossing worden gevonden voor het dak. Welke bollenschuren zouden behouden moeten blijven? Historisch onderzoek naar de meest voorkomende typen moet daarop het antwoord geven. Het is de bedoeling om straks te komen tot een historisch verantwoorde dwarsdoorsnede. Herbestemming is een belangrijk gegeven. In het project dat thans loopt, wordt er terecht van uitgegaan dat alleen bij

herbestemming bollenschuren kunnen overleven. Bij het onderzoek naar mogelijkheden daartoe is de Stichting Herbestemming Industrieel Erfgoed betrokken. Doel is het ontwikkelen van een model-werkwijze, die de bouwkundige mogelijkheden naast die voor herbestemming legt. Er wordt daarbij uitgegaan van het principe 'gebouw zoekt functie'.

Wanneer een bollenschuur beschikbaar komt voor herbestemming kan volgens dit model uitgezocht worden welke nieuwe functies daarbij het best passen. Marktanalyse moet vervolgens duidelijk maken aan welke bestemming behoefte is.

Cultuurtoerisme

Over drie jaar hoopt men dit inventariserende werk te kunnen afronden. Er zullen dan ook enkele voorbeeldprojecten gerealiseerd zijn. Voor de verdere toekomst zal worden gekeken naar de mogelijkheden van oude bollenschuren in wat tegenwoordig heet 'het cultuurtoeristisch product van de streek'. Routes langs waardevolle bollenschuren liggen in het verschiep.

Het boek 'Beelden van bollenschuren', dat in het kader van het gehele project is verschenen, ziet er voortreffelijk uit. Vooral de fotografie van Jan-Willem L. Guldmond uit Amsterdam heeft klasse. In het voorwoord zegt J. Zwetsloot, voorzitter van het museum De Zwarte Tulp: 'In 1996, het jaar van het industrieel erfgoed, maakte de provincie Zuid-Holland ons indringend attent op het fenomeen van de bollenschuur. We raakten ervan overtuigd dat oude bollenschuren moeten worden beschouwd als het erfgoed van de werkende mens in onze streek. Bij het fraai uitgevoerde boek wordt een kaart geleverd waarop nummers verwijzen naar de bedrijfspanden, die op de achterkant zijn afgebeeld. Daarmee kun je dus direct op stap voor een tocht langs oude bollenschuren.'

Wibo Burgers

Beelden van bollenschuren. Het cultureel erfgoed van de Bloembollenstreek 1850-1940. ISBN: 90-804354-1-4.

(Uitgever: Museum De Zwarte Tulp, Lisse, 1998). Tekst en samenstelling: Max Popma. Fotografie: Jan-Willem L. Guldmond.

Bent u geïnteresseerd in het Leidse en regionale erfgoed en wilt u graag het beroemde *Leids Jaarboekje* gratis ontvangen, dan kunt u niet zonder het lidmaatschap van de **Vereniging Oud Leiden**

De contributie bedraagt f 34,- per jaar; jongeren tot 25 jaar betalen slechts f 25,-. Door overmaking van dit bedrag op Postbankrekening 17 52 28 bent u lid van de **Vereniging Oud Leiden**

VERENIGING OUD LEIDEN

Opgericht 5 november 1902

postbus 917
2300 AX Leiden

Onderzoek naar eventuele herbestemming gewenst

DAKPANNENFABRIEK MET ONDERGANG BEDREIGD

De oude dakpannenfabriek 'Nieuw Werklust' in Hazerswoude-Rijndijk wordt met de ondergang bedreigd. Onder een deel van het terrein van dit fabriekscomplex, dat op de nominatie staat om rijksmonument te worden, moet de HSL-tunnel komen. Daarvoor zal de loods met het opschrift 'Nieuw Werklust' in rode dakpannen het veld moeten ruimen. In verband daarmee is het zeer de vraag of 'Nieuw Werklust' - een industrieel-archeologisch object van formaat - de monumentale status zal krijgen.

De dakpannenfabriek is bij de inventarisatie en selectie van 'jonge' bouwkunst (1850-1940) voorgedragen om rijksmonument te worden. In de beschrijving van de provincie wordt gezegd dat deze fabriek, die naast dakpannen ook bloem- en schoorsteenpotten maakt, haar oorsprong waarschijnlijk heeft in de zeventiende eeuw. Toen ontstond vrijwel zeker het vroegere bedrijf 'Werklust', dat in het midden van de vorige eeuw werd opgevolgd door de huidige fabriek 'Nieuw Werklust'. De klei voor de pannen kwam van een terrein aan de overzijde van de Oude Rijn en werd met boten via een aanvoerkanaal naar het bedrijf gebracht. Rond het midden van de vorige eeuw had de fabriek in elk geval drie droogloodsen, gelegen ten westen van het afvoerkanaal. Op de helft van de vorige eeuw kwamen enkele bijgebouwen en de directeursvilla tot stand. Langs de Oude Rijn werd het beeld in vroeger dagen gedomineerd door pannen- en steenfabrieken. Deze fabrieken waren aan het seizoen gebonden bedrijven. Van april tot oktober werden pannen en stenen potten geproduceerd. In de herfst en de winter werd klei aangevoerd.

De klei werd met zand voorgemengd. De klei voor dakpannen, die vetter moest zijn dan steenklei, werd met water in een eenvoudige schoepmolen gemengd, waarna kleiballen werden gemaakt om daarvan dakpannen te vormen. Later werd dit productieproces gemechaniseerd. Na het persen van de pannen volgde het drogen, waarbij de pannen uitgestald werden op rekken in droogloodsen. Vervolgens worden de pannen gebakken in ovens, die met turf en steenkool worden gestookt. Elke oven kan 16.000 exemplaren bevatten.

Het complex bestaat volgens gegevens van de provincie Zuid-Holland thans uit de volgende gebouwen:

- directeursvilla (tweede helft vorige eeuw), in eclectische stijl.
- voormalig ovengebouw (tweede helft 19e eeuw) in traditioneel ambachtelijke bouwstijl.
- opslaggebouw (1930), in traditioneel ambachtelijke bouwstijl, met in rode dakpannen de naam 'Nieuw Werklust'.
- fabriekshal met schoorsteen (1937), in gematigd functionalistische stijl.
- een zevental loods, alle in traditioneel ambachtelijke bouwstijl.
- twee ovengebouwen, ook in bovenstaande stijl.
- vijf arbeiderswoningen, die tot het complex behoren en ook voor behoud in aanmerking komen.

Grote waarde

Het gaat hier om een zeer waardevol oud fabriekscomplex, getuigend van de gang van de zaken in de eerste fase van onze industriële ontwikkeling. De provincie heeft dat ingezien, het complex komt immers niet zomaar op de lijst van het Monumenten Selectie Project (MSP). Dat wil zeggen dat de provincie het een plaats op de rijksmonumentenlijst waard vindt.

Of de gemeente Rijnwoude er ook zo over denkt, valt te betwijfelen. Nadat hoorzittingen zijn geweest, tendert de gemeenteraad tot een afwijzend advies. Bij die hoorzittingen is ook aandacht gegeven aan de mogelijkheid

het bedrijf in enigerlei vorm te behouden. Daarmee is echter veel geld gemoeid en daarom ziet de gemeente dat niet zo zitten. Bovendien zou het complex bouwkundig in een slechte staat verkeren.

Verder bestaat de indruk dat de eigenaren van de fabriek op termijn met het bedrijf willen stoppen, zeker nu een van de gebouwen gesloopt zal moeten worden voor de boortunnel van de Hoge Snelheids Lijn (HSL).

Al deze bezwaren nemen niet weg dat het hier gaat om een stuk industrieel erfgoed *pur sang*, zeker ook voor de provincie Zuid-Holland. Na de onverhoedse sloop van de eeuwenoude dakpannenfabriek van D. van Oordt in Alphen aan den Rijn in 1995 is 'Nieuw Werklust' de laatste, nog functionerende dakpannenfabriek in de Rijnstreek. Daarom is het te hopen dat de gemeenteraad van Rijnwoude, die zich spoedig moet uitspreken over de

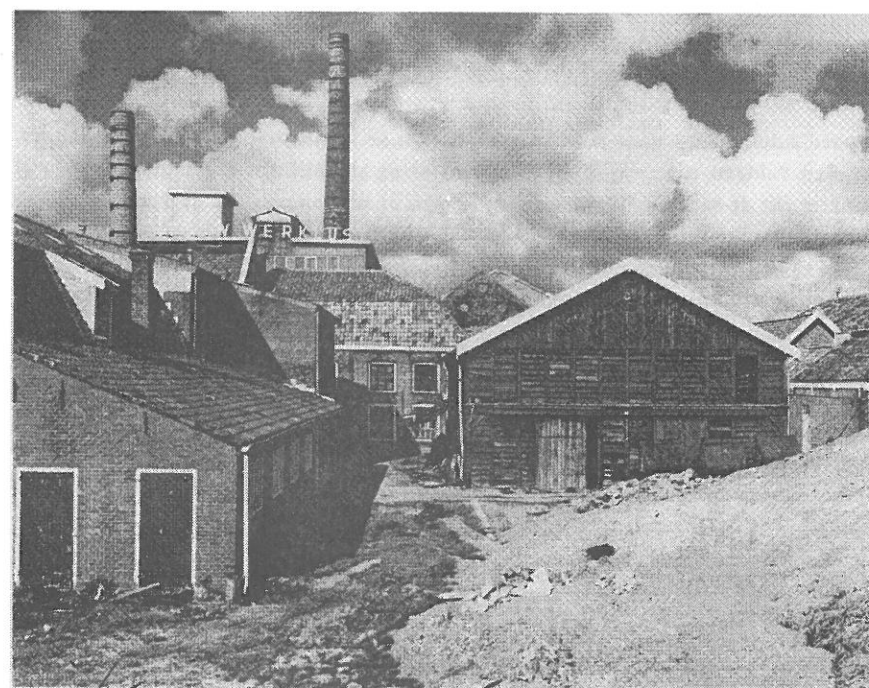
voorgenomen plaatsing op de Rijksmonumentenlijst, met creatief inzicht en respect voor het verleden zal oordelen. Natuurlijk is de mogelijke aanwijzing tot rijksmonument slechts het begin van de weg naar behoud voor 'Nieuw Werklust'. Zonder een nieuwe bestemming is overleven niet mogelijk. Het is echter beslist niet teveel gevraagd om een gedegen onderzoek naar een mogelijke herbestemming te laten instellen.

Zo zou een ambachtelijke en kleinschalige voortzetting van het dakpannenbedrijf mogelijk kunnen zijn, in combinatie met een informatiecentrum over vroegere industriële bedrijvigheid langs de Oude Rijn. Zo zou een ook uit toeristisch oogpunt interessante voortzetting van het bedrijf kunnen worden bereikt!

Wibo Burgers

Stiel heeft samen met de Stichting Historisch Museum Hazerswoude de gemeenteraad van Rijnwoude gevraagd onderzoek te doen naar een nieuwe bestemming voor de dakpannenfabriek. Dat onderzoek zou uitgevoerd moeten worden door een gespecialiseerd architectenbureau. Beide stichtingen vragen de gemeente de uitslag van dat onderzoek af te wachten voordat zij advies uitbrengt aan de provincie. Daarmee zou Rijnwoude recht doen aan de grote historische waarde van 'Nieuw Werklust'.

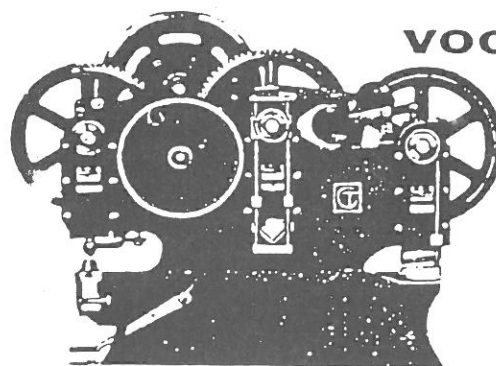
Foto: Paul Zevenhuizen

Moet deze loods wijken voor de HSL?

Foto: Wibo Burgers

Wie
biedt u de basis
voor beslissingen?

research voor beleid bv
Schiphoutweg 13 - 15
2316 XB Londen
telefoon: 01 61 71 - 25 37 37*

STIELZAKEN

De rubriek StielZaken geeft informatie over de activiteiten van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (Stiel).

TAAGGROEP: GARAGEBEDRIJF UIT JAREN DERTIG BESCHERMWAARDIG

De taakgroep selectie van Stiel bekijkt of oudere bedrijfs- winkel- en andere panden in Leiden beschermwaardig zijn. Architecten, (kunst-)historici en andere leden van de groep onderzoeken de historie van een pand, maken een bouwkundige beschrijving etc. Tenslotte beslist de taakgroep of een gebouw wordt voorgedragen bij de Leidse monumentencommissie ter plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst.

De taakgroep heeft aan de monumentencommissie voorgesteld het pand Mareldijk 34a, waarin een garagebedrijf is gevestigd, op de gemeentelijke monumentenlijst te zetten. Volgens de taakgroep gaat het hier om een karakteristiek voorbeeld van een kleinschalig garagebedrijf uit de jaren dertig. Vroeger kwamen dergelijke bedrijven betrekkelijk veel voor, nu zijn er echter nog maar weinig over.

Het ontwerp voor het pand is van de Leidse architect M.C. van Straten. Hij vroeg in 1930 een bouwvergunning aan, die na een maand werd verleend. De huidige eigenaar/bewoner is de heer J.C. van Werkhoven. Naar zijn zeggen is het pand in 1932 gebouwd voor het transportbedrijf Owel, dat vervoer verzorgde. Later werd het een garage- annex verhuurbedrijf. Van Werkhoven kwam in

1959 als huurder in het pand, later kocht hij het.

Het in rode baksteen opgetrokken gebouw bestaat uit drie verdiepingen: de begane grond, een eerste verdieping en een kapverdieping. In de voorgevel bevinden zich dubbele openslaande metalen deuren, die toegang geven tot de garage. Die deuren hebben nog de originele raamindeling. Aan weerszijden van de ingang naar de bovenverdieping bevinden zich glas-in-loodramen. Ook boven de voordeur en de erker boven de garage zijn glas-in-loodramen aangebracht.

In het dak zitten twee dakkapellen, één voor en één achter. Op de eerste verdieping is een balkon met een serre, boven de uitbouw van de garage op de begane grond. Dit gedeelte met een vlak, hellend dak is nieuwer dan de rest van het pand. Het interieur heeft nog de oorspronkelijke indeling.

Taakgroep Selectie

FABRIEKSSCHOORSTEEN OP MONUMENTENLIJST

De taakgroep Selectie van Stiel heeft een belangrijk resultaat geboekt. Onlangs is de ongeveer een eeuw oude fabrieksschoorsteen achter het pand Haarlemmerstraat 247 op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst. De taakgroep deed na onderzoek de gemeentelijke monumentencommissie het voorstel om deze schoorsteen te beschermen als symbool van het industriële verleden van de stad. De commissie heeft dat voorstel overgenomen en plaatsing op de monumentenlijst van de gemeente voorgesteld. B en W onderschreven dat advies in hun vergadering van 30 juni.

Rond 1900 bevond zich in het pand Haarlemmerstraat 247 de koek- en banketbakkerij van G.P. Timp. Volgens archiefstukken was dit een stoom-koekbakkerij, zodat een hoge schoorsteen nodig was voor de afvoer van verbrandingsgassen. Van 1938 tot 1981 was de bakkerij van Van Exter sr, in het pand gevestigd. Vanaf 1981 is de fraai gedecoreerde en goed onderhouden schoorsteen buiten bedrijf.

Van Gend & Loos

Ook het door de taakgroep voorgedragen pand Rijnsburgersingel 78/79 is op de monumentenlijst geplaatst. Dit voormalige bedrijfsgebouw van Van Gend & Loos dateert van het eind van de vorige eeuw. Het in chalet-stijl gebouwde pand is nog redelijk gaaf. Dit soort bedrijfsarchitectuur is in Leiden zeldzaam geworden.

De eveneens voorgestelde plaatsing op de lijst van het pand Korte Hansenstraat 5-7 gaat niet door. Wegens de slechte staat waarin het verkeert, wordt het gesloopt. Behoud past ook niet in het kader van de wijkverbetering.

Wibo Burgers

Woonhuis met garagebedrijf (ca. 1932) Foto: Niek Bavelaar

STIELZAKEN

UITNODIGING

Leiden - monumentenstad bij uitstek - kent onder haar monumenten veel panden met een rijk industrieel verleden. Een aantal van deze panden is opgenomen in een wandelroute. Deze wandelroute langs Leids Industrieel Erfgoed wordt op maandag 12 oktober officieel in gebruik genomen. Ik nodig u van harte uit bij deze feestelijke wandeling aanwezig te zijn.

Burgemeester Goekoop 'opent' op maandag 12 oktober om 17.00 uur de wandelroute - overigens zonder daadwerkelijk de benen te strekken - met het plaatsen van een ANWB-informatiebord op het voormalig depot van de Zuidhollandsche bierbrouwerij aan de Nieuwe Rijn 82 te Leiden. Het informatiebord wordt aangeboden door de heer drs. W. de Lange, plaatsvervangend hoofd directeur van de ANWB.

Wethouder Pechtold (toerisme) ontvangt ter plaatse het eerste exemplaar van de bijbehorende wandelgids: 'Het spoor van de industriële revolutie in een Hollandse stad', geschreven door Henk Budel, Wibo Burgers en Eric Jan Weterings.

De wandelgids is een uitgave van Primavera Pers Leiden in samenwerking met de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden. (Stiel). De wandelroute is tot stand gekomen door samenwerking van Stiel, de Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB, Leiden Promotie VVV en de afdeling Monumentenzorg van de gemeente Leiden.

Na de officiële handelingen kunt u uiteraard meteen de route gaan verkennen, maar u kunt ook eerst genieten van een hapje en een drankje in de voormalige brouwerij. Namens bovengenoemde organisaties hoop ik u te mogen begroeten bij de opening.

J.W.M. Vellekoop

Chef Monumentenzorg gemeente Leiden

KEUZENKAMP B.V.
NATUURSTEEN DESIGN

WAARDIGE MONUMENTEN

DIE EEN GEDACHTENIS UITSTRALEN

HAAGSE SCHOUWEG 10 A, 2332 KG LEIDEN
FAX: 071 5768403 TELEFOON: 071 5764047

NAAST DE INGANG VAN BEGRAAFPLAATS "RIJNSHOF"

STIEL PARTICIPEERT IN CULTUREEL PLATFORM

Op initiatief van de Vereniging Oud Leiden (VOL) heeft een groot aantal organisaties de koppen bij elkaar gestoken om een 'Cultureel Platform' op te richten. Naast uitwisseling van informatie tussen de deelnemers is het belangrijkste doel van de Stichting-in-oprichting om ervoor te zorgen dat 'het culturele beleid een volwaardige plaats op de politieke agenda van Leiden inneemt'. Het debat over de toekomst van de meelfabriek is een van de zaken waar het Cultureel Platform zich voor in wil spannen.

Naast de VOL en Stiel zijn de volgende instellingen bij de oprichting van de nieuwe organisatie betrokken: Ars Aemula Naturae, Dirk van Eck-stichting, Het Kleine Leidse Woonhuis, Rijnlands Architectuurplatform, Stichting Tegen-Beeld, Stichting Vierkant in Vierkant, Vereniging van belangstellenden van de Lakenhal, Vereniging Jan van Hout, Vrienden van de Meelfabriek, Gemeentearchief Leiden, Bond Heemschut Zuid-Holland, American Pilgrim Museum, Monumentencommissie Leiden, Stichting Diogenes, Stichting Holland Watermuseum en Stichting Leidse Hofjes.

Contactadres Mw. E. Verheggen, Meermanshof 2 2312 XK Leiden, tel. 071-5132182.

a r c h i t e k t e n

MIV B.V.

i n g e n i e u r s

Postbus 32056
2303 DB LEIDEN
Amphoraweg 5
2332 ED LEIDEN
tel.: (071) 531 33 25
fax: (071) 531 83 74

STIELZAKEN

EXPOSITIE LEIDSE LODEN UIT
DRENTSE BODEM

Leidse loodjes van Drentse akkers zijn het onderwerp van een kleine tentoonstelling in het stadsbouwhuis aan de Langegracht. Stiel en Stedelijk Museum De Lakenhal richtten deze expositie in naar aanleiding van de vondst van een onbekend type merklod. Loodjes werden vroeger gebruikt als 'garantiebewijs' voor laken en andere producten van de Leidse textielindustrie.

Turfschippers die vroeger vracht vervoerden naar de grote steden, wilden niet leeg terugvaren naar het noorden. Op de thuisreis vervoerden zij daarom stadsrek, die als mest diende voor de afgegraven veengrond. Eeuwen later werden door speuders met metaaldetectoren loodjes in deze bodem gevonden.

Enige jaren geleden kreeg Stiel een collectie Leidse loden cadeau van Jan Janssen uit het Drentse Beilen. Hij vond ze met behulp van zijn metaaldetector in de buurt van zijn woonplaats. Recentelijk ontdekte hij nog een afwijkend type merklod.

(In Stielz 2 1994 verscheen een artikel over historische merkloden).

De tentoonstelling is tot nadere mededeling gratis te bezoeken onderkantoortijden in het Stadsbouwhuis, Langegracht 72 Leiden. Inlichtingen: Elizabeth van Beijnen, tel. 071-5768561.

CORRECTIES EN AANVULLINGEN

Joop de Koning

In Stielz 2 van 1998 stond een verslag over de Singelloop, een eerder dit jaar door het Leidsch Dagblad georganiseerde hardloophwedstrijd. De deelnemers kregen een medaille met daarop een afbeelding van de meelfabriek aan de Oosterkerkstraat. Die afbeelding stond in Stielz, maar de naam van de ontwerper is helaas weggevalen. Dat is tekenaar Joop de Koning.

Waarheen met de steen? (2)

Het vorige nummer van Stielz meldde dat een gevelsteen van textielfabriek Parmentier in Voorburg was opgeslagen. Dat is niet juist. De Haagse natuurstenhouwer Keuzenkamp had het gevaarte onder zijn hoede. Inmiddels heeft Stiel de steen in permanente bruikleen gegeven aan Stedelijk Museum De Lakenhal, dat zorg zal dragen voor conservering. Het gevelornament krijgt een plaats in de permanente collectie van het museum.

Verto met Lanfer in touw?

Op de omslag van Stielz 2 1998 stond een van de artikelen wel heel cryptisch aangekondigd. De tekst 'Verto met Lanfer in touw' (ont)sierde de kft, waar 'Verto niet langer in touw' had moeten staan.

EJW

Luba Uitzend Buro, 30 jaar jong!

De huisstijl-ontwikkeling van een pionier in flexibele arbeid.

Luba Uitzend Buro bestaat in 1998 dertig jaar. Sinds de start in 1968 is het bedrijf uitgegroeid van een eenmansbureau dat hoofdzakelijk studenten aan een bijverdienste hielp, tot een uitzendorganisatie met meer dan dertig vestigingen. Deze zijn te vinden in de provincies Zuid-Holland, Noord-Holland, Utrecht en Friesland. Hieronder vindt u in vogelvlucht een presentatie van Luba's huisstijl door de jaren heen. Vanaf 1977 werd bij het consequent verticaal geplaatste logo het lettertype Bodoni gebruikt. Later diende de firmanaam als 'paraplumerk' voor onder meer SNT-Luba (uitzenden van telemarketeers), Luba Diensten (detachering) en Luba Consulting (studenten werkprojecten).

Logo Luba Uitzendbureau
bruin op geel (1968)

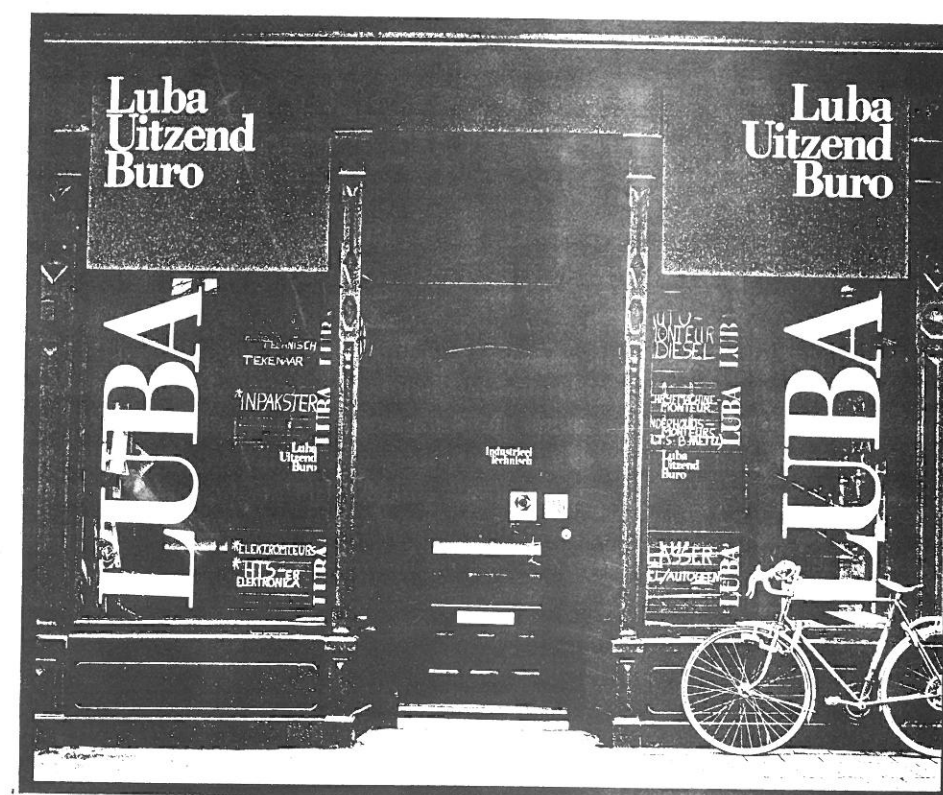
Logo Luba 'voor alle uitzendkrachten'
bruin op geel (1973)

Logo Luba Uitzend Buro
rechts lijnend (1977)

Logo Luba Uitzend Buro
in kader geplaatst, links lijnend,
geel/wit op bruin (1994)

Luba Leiden, Nieuwe Rijn 35

Op stap in Leiden?

Leiden Promotie VVV, de specialist
in culturele en toeristische vrijetijdsinformatie

Stadswandelingen o.a.:
"In de voetsporen van de
jonge Rembrandt" en de
"Hofjeswandeling"

Uitgebreid aanbod van
binnenlandse vakantie-
bestemmingen naar de
meest uiteenlopende
cultuurhistorische oorden

Allerhande uitgaven over de
Leidse beroemdheden, zoals
Rembrandt, Jan Steen, de
Pilgrim Fathers etc.

Leiden Promotie VVV, Stationsplein 210, 2312 AR LEIDEN,
tel.: 0900.22.22.333, fax.: 071-5125318

NIETS LIJKT OP LEIDEN